

3. Розеншток-Хюсси О. Бог заставляет нас говорить / Составл., пер.с нем и англ., послесловие и коммент. А.И.Пигалева. – М.: Канон+, 1997. – 288 с.
4. Филиппович А.В. «Философские исследования» Л.Витгенштейна / История философии: Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. – С. 1159-1169.

Аннотация. П.В. Кретов. Символика языковой игры: между перфекционизмом и псевдопроблематикой.

В статье рассматривается символический характер концепта языковой игры в его оценочном аспекте и его гипотетическая релевантность в контексте проблематики философской антропологии. Определяется место концепции языковых игр Л.Витгенштейна на гипотетической шкале оценивания её эффективности для решения смысловых проблем человека между перфекционизмом и псевдопроблематикой.

Ключевые слова: языковая игра, символ, символизация, перфекционизм, псевдопроблематика, философская антропология.

Annotation. P.V. Kretov. Symbolism of the linguistic game: between perfectionism and pseudo-problems.

The article deals with the symbolic nature of the concept of language games in its evaluative aspect and its possible relevance in the context of mainstreaming of philosophical anthropology. We define the place of the concept of language games by L. Wittgenstein on a hypothetical scale evaluation of its effectiveness in solving problems of human meaning of life between perfectionism and wrong problem.

Keywords: language play, symbol, symbolization, perfectionism, wrong problem, philosophical anthropology.

Надійшла до редколегії 09.10.2009 р.

УДК 130.1: 316.614

З.В. Шевченко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ГЕНДЕРУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті порушується актуальне питання сучасної соціальної філософії – проблема детермінації поняття гендеру, його формування та репрезентації у соціальному середовищі. В цьому аспекті розглянуті основні теорії гендерної філософії, такі, як біологічний детермінізм (сексуальний есенціалізм), теорія гендерної соціалізації та теорія конструювання гендеру. Розкриті основні поняття означеної тематики: стать, гендер, категоризація за статтю.

Ключові слова: *стать, гендер, категоризація за статтю, «гендерний збій».*

Кожна соціальна система іде шляхом власного розвитку, створюючи цілу низку загальних та специфічних інституціональних норм, правил, санкцій, стандартизованих моделей поведінки. Така регламентація покликана зробити життєбуття індивіда в соціумі передбачуваним та прогнозованим, забезпечити стабільність та стійкість соціальної структури. Диференціація людей за соціальними статусами, що складаються із множини соціальних ролей, а саме рівнем економічного доходу, освітою, професією, владою, престижем тощо орієнтує індивіда у соціальному просторі, спрямовує його поведінку та діяльність у межі спрощеного існування в рамках конкретної соціальної системи у визначений історичний проміжок часу. Поділ індивідів за статями, хоча і має біологічну обумовленість, не є виключенням і має набір власних соціальних конструктів, що означилися у понятті гендеру.

Що є визначальним у формуванні гендеру – біологічні особливості чоловічого або жіночого організму (стать) чи соціально-культурний простір, в межах якого формується індивід? **Метою даної статті** є з'ясування на основі аналізу основних теорій гендерної філософії проблеми детермінації поняття гендеру, його формування та репрезентації у соціальному середовищі.

Складність означеної проблематики полягає насамперед в тому, що вона постійно повертає дослідника до питання міри співвідношення біологічного та соціального в індивіді, протиставлення природи та соціуму, визначення сфери та масштабів впливу стихійного і суспільного на формування особистості. Психологи, соціологи, філософи, біологи, генетики приходять до парадоксально різних висновків в цьому питанні, ґрунтуючись та відштовхуючись від основних положень наукової галузі, що представляють.

З соціально-філософської точки зору, почасти протиріччя між статями в теперішній час містяться в тому, що якщо відмінності між чоловіками та жінками є універсальними та біологічними і тому не можуть значно змінитись, то маскулінне і фемінне зумовлені здебільшого культурою, а значить можуть бути змінені, принаймні, в деяких важливих питаннях. Саме тому актуальність тематики запропонованої до розгляду статті посилюється тим, що сучасні люди, як представники та частина культури, знаходяться у складному процесі – спробі переоцінки та зміни гендерних ролей і стереотипів.

Стать – це визначеність, що ґрунтується на біологічно заданих відмінностях між чоловіками та жінками. Критерієм для такої класифікації можуть бути геніталії при народженні або хромосомний тип до народження (які необов'язково співвідносяться один з одним) [4, 23]. Оскільки біологічні явища зазвичай розглядаються як незмінні, то в біологічному аспекті чоловічих і жіночих відмінностей, як історично незмінних, слід згадати сексуальний есенціалізм – уявлення про те, що стать є природною силою, існування якої є більш первинним, ніж існування соціального життя та, отже, саме вона формує соціальні інституції.

Сексуальний есенціалізм укорінений у народній мудрості усіх суспільств без виключення, які розглядають стать як дещо незмінне, асоціальне та

трансісторичне. Академічне вивчення статті, що домінувало протягом більше, ніж століття, в медицині, психіатрії та психології, відтворювало есенціалізм. В цих галузях знання стартує традиційно розглядалась як невід'ємна властивість індивідів, а відмінності між ними зводилися не лише до репродуктивних функцій, але і проектувалися на суспільство у якості поведінкових особливостей. Будь-які статево-поведінкові відхилення від соціальної норми зазнавали жорстких санкцій з боку суспільства, як такі, що суперечать людському єству.

Нова теорія сексуальної поведінки наділила старту історією та створила конструктивістську альтернативу сексуальному есенціалізму – сексуальність конститується суспільством, а не є біологічно заданою. Однак, це не означає, що біологічними відмінностями між статями можна нехтувати – статева поведінка людей, зокрема сексуальна, не може бути досягнута виключно біологічними термінами. Людські організми із людським мозком є необхідними для людської культури, але, як зазначає Г.Рубін, ні дослідження тіла, ні дослідження будь-якої його частини не здатне пояснити природу та багатоманітність соціальних систем. Біологічний голод не дає нам розуміння усіх складностей людської кухні. Тіло, мозок, геніталії – всі вони є необхідними для існування людської сексуальності. Але вони не визначають її змісту, її досвідів або її інституційних форм. Більше того, ми не можемо розглядати тіло та старту у відриві від тих значень, якими наділяє їх культура [5, 273]. Неможливо розмірковувати науково про національну політику до тих пір, доки вона мислиться як біологічна даність у більшій мірі, аніж соціальний конструкт. Подібним чином старту і сексуальна поведінка індивіда недоступні глибокому науковому аналізу, доки вона розглядаються переважно як біологічний феномен або як аспект індивідуальної психології.

Теорія сексуального есенціалізму визнає вторинність гендеру, а подекуди і взагалі заперечує дієвість соціального конструкту. З позиції такої статевої зумовленості біологічна складова, як перманентна риса (хромосомний набір, гормональний фон, спадковість), рано чи пізно «візьме своє» та визначатиме лінію поведінки індивіда. Е.Гіденс ставить теорію есенціалізму під сумнів прикладом однойцевих близнюків. Ідентичні близнюки розвиваються з однієї яйцеклітини і мають ту саму генетичну будову. В одному з таких випадків малюкові-близняті чоловічої статі було завдано серйозної шкоди під час обрізання, й було вирішено реконструювати його статеві органи на жіночі. Після цього його виховували як представника жіночої статі. В шестирічному віці близнята були типовим хлопцем і дівчиною, яких ми спостерігаємо в західній культурі. Дівчина залюбки гралася з іншими дівчатами, допомагала по господарству й мріяла вийти заміж, коли виросте. Хлопець надавав перевагу хлопчачому товариству, його улюбленими іграшками були автомобілі, й він мріяв стати пожежником або полісменом.

Протягом якогось часу наведений випадок вважали безперечним доказом на користь того погляду, що соціальне сексистське навчання є визначальним

фактором формування гендерних відмінностей. Але у підлітковому віці у дівчини взяли інтерв'ю, під час якого вона визнала, що не зовсім певна своєї гендерної ідентичності, можливо, в кінцевому підсумку вона все ж таки хлопець. На той час їй вже розповіли про її незвичайне походження, й, можливо, саме тому вона почала дивитися на себе інакше.

Цей випадок не спростовує можливості того, що біологічні чинники все-таки впливають на різницю у поведінці між чоловіками й жінками, яку ми всі маємо змогу спостерігати. Та якщо вони й існують, їхні фізіологічні витoki ще не встановлені. Адже і чоловік, і жінка відносяться до одного біологічного виду *Homo sapiens*, що зумовлює перш за все єдність загальної біології людини в рамках живого світу. Суто анатомічна різниця між жінкою та чоловіком не така вже й велика, а статева диференціація базується виключно на репродуктивній анатомо-фізіологічній різниці. В цьому аспекті доречно відмітити висновки генетика Річарда Левонтіна: «Первісна самоідентифікація особи як чоловіка або жінки, з усією множиною ставлення до чогось, ідей, бажань, що супроводжують цю ідентифікацію, залежить від того, який ярлик начепили на нього чи на неї в дитинстві. За нормального розвитку подій ці ярлики відповідають сталій біологічній різниці в хромосомах, гормонах та анатомічній будові тіла. Таким чином біологічні відмінності стають радше сигналом, аніж причиною диференціації соціальних ролей» [1, 121].

Отже, можна стверджувати, що стать визначає гендер, а гендер репрезентує стать. Однак, для того, щоб з'ясувати яким чином формується гендер, фізіологічних особливостей людського організму, як відправної точки відліку, недостатньо. Біологічна та соціальна складові, як зовнішні сили формування особистості, не дають повного уявлення про гендерний вимір соціального життя індивіда без врахування його процесу самоідентифікації. Саме тому, поряд із поняттям біологічної статі та гендеру дослідники пропонують розглядати ще і поняття приписування статі (категоризація за статтю). Дане поняття є двостороннім, оскільки включає в себе як процес гендерної самоідентифікації особистості, так і сприйняття її суспільством, як представника конкретної статі.

Звернімося спочатку до процесу гендерної самоідентифікації особистості. Вважалося, що гендерна константа формується у дитини до п'ятирічного віку. Подальша соціалізація міститься лише у збагаченні базової ролі відповідними досвідами, завдяки яким гендерна константа закріплюється та відтворюється. Гендерна ідентичність стає атрибутом особистості, який фіксується і залишається незмінним та невідчужуваним. В цьому смислі гендерна константа може бути з успіхом уподібнена до біологічної статі. Якщо гендер досягається до п'ятирічного віку та далі вже не змінюється, то по суті він функціонує як аскриптивний статус.

Під впливом соціально-конструктивістської феміністичної критики відбувається проблематизація анатомічних та інших біологічних основ статі. Сумнів в тому, що стать та гендер розрізняються як приписаний та здобутий соціальні статуси призводять до нових інтерпретацій цих понять. Гендер

визначається як причина та результат повсякденних взаємодій, що санкціонуються та контролюються суспільством.

На перший план виходять дві основні теорії – гендерної соціалізації та конструювання гендеру. Якщо перша виступає однобічною, оскільки передбачає пасивне засвоєння індивідом гендерних відмінностей, то друга робить наголос на активній участі індивіда в означеному процесі. Теорія створення гендеру наголошує на тому, що гендерні відносини є водночас об'єктивними, оскільки індивід сприймає їх як даність, та суб'єктивними, як ті, що конструюються щоденно, щохвилини, тут і зараз різними індивідами. Однак, сам факт «виробництва гендеру» («doing gender») стає очевидним лише у випадку комунікативного збою, руйнування усталених зразків поведінки [2, 173, 177].

Прикладом категоризації статі, повсякденного відтворення гендеру може бути популярний випадок транссексуалізму Агнес, описаний Г.Гарфінкелем. Агнес з народження до вісімнадцятирічного віку, маючи чоловічі геніталії, виховувалася хлопчиком. У вісімнадцятирічному віці, коли сексуальні вподобання та тілесна ідіома призвели до особистісної кризи, вона змінила ідентичність і прийняла рішення стати жінкою. Наявність чоловічих геніталій вона інтерпретувала як помилку природи. Ця «помилка», на думку Агнес, підтверджується тим фактом, що її крізь сприймали як жінку, та сексуальні вподобання, які вона відчувала, були сексуальними вподобаннями гетеросексуальної жінки. Зміна ідентичності призводить до того, що Агнес повністю змінює образ життя: вони залишає батьківський дім та рідне місто, змінює зовнішність – зачіску, одяг, ім'я. Через деякий час Агнес переконує хірургів в тому, що їй необхідно зробити операцію по зміні статевих органів. Відбувається хірургічна реконструкція геніталій. В неї з'являється сексуальний партнер чоловічої статі. У зв'язку із зміною біологічної статі перед нею стоїть життєво важлива задача – стати справжньою жінкою. Їй важливо, щоб її ніколи не розкрили – це її запорука визнання в суспільстві, її включення у гендерну рутину повсякденності. Це задача, яку нова молода жінка повинна вирішити, не маючи «вроджених сертифікатів» жіночості, не маючи початково жіночих статевих органів, не пройшовши школу жіночого досвіду, який відомий їй лише частково, оскільки у більшості випадків він є непомітним у матерії людських взаємовідносин. Виконуючи цю задачу, Агнес здійснює постійні дії по створенню та підтвердженню нової гендерної ідентичності.

Отже, наявність або відсутність відповідних статевих ознак не гарантує того, що індивід буде відносити себе до певної категорії статі. Агнес свідомо вибудовує власний гендер, враховуючи механізми категоризації за ознакою статі, що діють у повсякденному житті. Вона повсякчасно зайнята тим, щоб переконати суспільство у власній жіночій ідентичності. Гарфінкель називає Агнес методологом-практиком та істинним соціологом, оскільки, попадаючи у проблемну ситуацію гендерного збою (gender trouble), вона починає усвідомлювати механізми «виробництва» соціального порядку. Її досвід, що фіксується та аналізується Гарфінкелем та його дослідницькою групою,

призводить до розуміння того, що соціальний порядок тримається на відмінності чоловічого та жіночого, тобто він гендерно сконструйований [2, 177].

Повернімося тепер від проблеми самоідентифікації та конструювання гендеру до іншого аспекту категоризації за статтю – репрезентації гендеру та її сприйняття у соціумі. У будь-якому соціальному середовищі існують чіткі уявлення про те, як має виглядати представник тієї чи іншої статі. І хоча біологічні відмінності між чоловіками та жінками є прихованими від публічного огляду в повсякденному житті, для члена певного культурного простору не є складністю визначити належність того чи іншого індивіда до певної статі. Категоризація за статтю завдяки соціально-встановленим візуальним стандартам здійснюється настільки органічно, що іноді здається, що вона відбувається на підсвідомому рівні. Однак таке відчуття є помилковим. Усвідомлення факту «виробництва» гендеру відбувається у ситуації «гендерного збою» – у ситуації неможливості атрибутивного визначення статі.

Як зазначають О.Тьомкіна та Г.Здравомислова, процедура приписування статі супроводжує повсякденну людську взаємодію. Посилаючись на американських дослідників К. Уест та Д.Зіммерман, вони наводять інший приклад «гендерного збою». Клієнт-соціолог приходить до комп'ютерного магазину та звертається за консультацією до продавця. Однак він зустрічається із ускладненням у комунікативному процесі, оскільки не може визначити стать людини, до якої адресує питання. Клієнт відчуває велику незручність від неможливості ідентифікувати стать продавця, він зіштовхується з тим, що можна визначити як *gender trouble*. Покупець-соціолог усвідомлює, що ефективна комунікація за суспільними нормами та законами, в якому він живе, вимагає визначення статі взаємодіючих сторін. Він відчуває потребу у категоризації, потребу віднести продавця до жіночої або чоловічої статі. В ситуації невизначеності в процесі взаємодії виникає питання про критерії віднесення того чи іншого індивіда до категорії статі (волоссяний покрив на обличчі, груди, ширина пліч, голос, одяг тощо).

Ситуація в магазині залишила клієнта-соціолога у збентеженні. Він так і не зміг визначити стать продавця, але сформулював методологічну проблему. Ситуація комунікативного збою дозволила зафіксувати потребу ідентифікувати агентів взаємодії за ознакою статі, що виникає в процесі комунікації. Коли стать того, з ким взаємодієш, відома, комунікація працює. Якщо виникає проблема ідентифікації, комунікація дає збій. Таким чином дослідники приходять до висновку, що є надзвичайно важливим для мікросоціології гендерних відносин, а саме: приписування статі (категоризація приналежності за статтю) є базовою практикою повсякденної взаємодії; вона стає зазвичай нерerefлексованим фоном для комунікації у всіх інших соціальних сферах та позбутися її неможливо. Категоризація за статтю атрибутивна соціальній взаємодії. Коли вона ускладнена, виникає комунікативний збій [2, 178]. Люди не тільки бажають знати, до якої категорії

за статтю належать безпосередні учасники комунікації, вони прагнуть, щоб вона розпізнавалася з першого погляду.

В цьому контексті, спираючись на теорію Гарфінкеля, МакКенна і Кесслер стверджують, що «чоловіче» і «жіноче» є культурними подіями, продуктами того, що вони називають «процесом атрибуції гендеру», а не просто сукупністю рис, поведінкових шаблонів або навіть фізичних якостей. Для ілюстрації вони цитують вислів дитини, яка, розглядаючи картинку із зображенням когось одягненого в костюм та краватку, доходить висновку: «Це чоловік, тому що в нього є піпі». Переклад: «Мабуть, у нього є піпі (сутнісна характеристика), тому що я бачу позначення цього у вигляді краватки» [4, 29].

Як зазначає Л. Малес, за прикладами атрибуції гендеру далеко ходити не треба, адже щоразу, коли нам трапляється спілкуватися із незнайомим малям чи його батьками, ми відчуваємо недостатність гендерних ознак для правильної ідентифікації статі, щоб зорієнтуватися у власних гендерно забарвлених висловах, вчинках чи хоча б задля дотримання мовних правил. У цьому випадку на допомогу нам може прийти колір: у нашій культурі весь спектр червоного зарезервований для дівчаток, а синього – для хлопчиків.

Дійсно, оскільки дихотомія статі не може бути зведена до біології чоловіка та жінки, оскільки розвиток культури і цивілізації нівелюють одні та виявляють інші параметри людського існування в межах статі, то чи не єдиним способом означити стать для конкретної культури – це звернутися до заангажованих нею гендерних образів, через символи яких ми реконструюємо належне статі, та й саму статеву належність членів суспільства [3, 123].

Якщо біологічна стать визначається через наявність анатоμο-фізіологічних відмінностей, то в ситуації міжособистісної взаємодії на перший план виходять зовсім інші ознаки. Яким чином конститується категорія приналежності до статі ми можемо зрозуміти, лише проаналізувавши специфіку кожної окремо взятої культури. Звідси можна зробити висновок, що гендерні відносини – це конструкти тієї культури в межах якої вони працюють. Іншими словами, робота по приписуванню статевої належності і є гендером [2, 179].

Відштовхуючись від вище зазначених міркувань, Уест та Зіммерман пропонують наступне розуміння гендеру: гендер – це система міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, підтверджується та відтворюється уявлення про чоловіче та жіноче як базових категорій соціального порядку. Отже, гендер – це значною мірою продукт людини, як і морально-етичні норми, системи етикету, релігія, універсальні цінності, поділ праці та ін., що покликаний орієнтувати індивіда у соціальному просторі, підтримувати стабільність соціальної структури, відтворюючи на практиці задані шаблони чоловічої та жіночої поведінки з урахуванням специфіки конкретного культурного середовища.

Отже, повертаючись до проблеми співвідношення основних чинників формування гендеру – біологічної та соціальної складової, цілком правомірно стверджувати, що базовим аспектом виступає запропонована прихильниками конструктивістської теорії гендеру, проміжна ланка між біологічним

детермінізмом та соціальністю – самоідентифікація особистості як представника певної статі (категоризація за статтю). Анатомічні відмінності між чоловіками та жінками служать лише первинним сигналом, як до них мають ставитись оточуючі, гендер визначає соціально-культурну модель статі, властиву для конкретного соціуму. І тільки самоусвідомлення власної приналежності до певної статі та відтворення її гендеру робить цю систему повною, знімаючи протиріччя між біологічним та соціальним.

Література

1. Гіденс Е. Гендер і сексуальність // Соціологія / Переклад з англ. В.Шовкун, А.Олійник; Наук. ред. О.Іващенко. – К.: Основи, 1999. – С. 119-149.
2. Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера // Социологический журнал. – 1998. – №3-4. – С.171-182.
3. Малес Л. Біологічні, психологічні та соціальні чинники гендеру // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: “К.І.С.”, 2004. – С. 109-130.
4. Уест К., Зіммерман Д. Створення гендеру // Гендерна педагогіка: Хрестоматія / Переклад з англ. В.Гайденко, А.Предборської; За ред. Вікторії Гайденко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 22-47.
5. Gayle Rubin. Thinking Sex: Note for a Radical Theory of the Politics of Sexuality // in Carole S. Vance, ed., Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality. – London: Pandora, 1989. – pp. 267-319.

Аннотация. З.В.Шевченко. Теоретико-методологические основания формирования и репрезентации гендера: социально-философский анализ.

В статье затрагивается актуальный вопрос современной социальной философии – проблема детерминации понятия гендера, его формирования и репрезентации в социальном окружении. В этом аспекте рассмотрены основные теории гендерной философии, такие, как биологический детерминизм (сексуальный эссенциализм), теория гендерной социализации и теория конструирования гендера. Раскрыты основные понятия обозначенной тематики: пол, гендер, категоризация по полу.

Ключевые слова: пол, гендер, категоризация по полу, «гендерный сбой».

Annotation. Z.V. Shevchenko. Theoretical and methodological principles of forming and representation of gender: the socio-philosophical aspect.

The article addresses pressing question of modern social philosophy - the problem of determination of the concept of gender, its formation and representation in a social environment. In this aspect fragmented the basic theory of gender philosophy, such as biological determinism (sexual essentialism), the theory of gender socialization and the theory of constructing gender. Explaining the main concept of the designated themes: sex, gender, categorization by sex.

Key words: sex, gender, categorization by sex, «gender trouble».

Надійшла до редколегії 10.11.2009 р.